

על גזירת הכתוב לעשות רעה במחשבת הרמב"ם והרמב"ן

הרב זלמן נחמיה גולדברג

לזכרו של הגר"י קאפח
אשר כל ימיו למד ולימד,
תרגם והפיץ את תורתו
של רבינו הרמב"ם זצ"ל

כתב הרמב"ם בפרק שישי מהלכות תשובה:

והלוא כתוב בתורה: "ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה" — הרי גזר על המצרים לעשות רע. וכתוב: "וקם העם הזה וזנה אחרי אלהי נכר הארץ" — הרי גזר על ישראל לעבוד עכו"ם. ולמה נפרע מהם? — לפי שלא גזר על איש פלוני הידוע שיהיה הוא הזונה, אלא כל אחד ואחד מאותם הזונים לעבוד עכו"ם, אילו לא רצה לעבוד, לא היה עובד. ולא הודיע הבורא אלא מנהגו של עולם. הא למה זה דומה? — לאומר: העם הזה יהיה בהם צדיקים ורשעים; לא מפני זה יאמר הרשע: כבר נגזר עליו שיהיה רשע, מפני שהודיע למשה שיהיו רשעין בישראל, כענין שנאמר: "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ". כן המצרים — כל אחד ואחד מאותם המצרים והמריעין לישראל, אילו לא רצה להרע להם, הרשות בידו; שלא גזר על איש ידוע, אלא הודיע שסוף זרעו עתיד להשתעבד "בארץ לא להם". וכבר אמרנו שאין כח באדם לידע היאך ידע הקב"ה דברים העתידיים להיות.

והרמב"ן בנימוקי החומש, בראשית טו, יד, כתב וז"ל:

והרב נתן טעם ב"ספר המדע": "לפי שלא גזר על איש ידוע... ולא נתכנו דבריו אצלי, שאפילו גזר שאחד מכל האומות יריע להם בכך וכך, וקדם זה ועשה גזרתו של הקב"ה, זכה בדבר מצוה. ומה טעם בדבריו, כאשר יצוה המלך שיעשו בני מדינה

פלוגית מעשה מן המעשים. המתרשל ומטיל הדבר על האחרים, חומס וחוטא נפשו. והעושה, יפיק רצון ממנו כולו. והם הלכו מעצמם למצרים. אבל הטעם כאשר כתבתי, כמו שאמר: "קנאתי לירושלם ולציון קנאה גדולה. וקצף גדול אני קוצף על הגוים השאננים אשר אני קצפתי מעט והם עזרו לרעה" (זכריה א, יד-טו). וכן היה במצרים שהוסיפו להרע כי השליכו בניהם ליאור, וימררו את חייהם, וחשבו למחות את שמם. וזה טעם "דן אנכי", שאביא אותם למשפט, אם עשו כנגזר עליהם, או הוסיפו להרע להם...

ולענ"ד נראה ליישב דעת הרמב"ם. וקושיית הרמב"ם היא אינה אותה קושיה שהקשה הרמב"ן; שהרמב"ם הקשה למה העניש הקב"ה את המצרים? והרי הקב"ה גזר וממילא לא הייתה להם בחירה, וכל שאין בחירה אלא האדם מוכרח, אינו צריך להיענש. וכל זה האריך הרמב"ם שם בהלכות תשובה, ולבסוף הקשה מעונש המצרים ועונש ישראל שנענשו על עבודתם לע"ז, והרי הקב"ה גזר "וקם העם הזה וזנה". ועל קושיה זו תירץ שלא הייתה גזירה על הרשע, אלא גזירה שאחד מהמצרים יהיה רשע, אבל עדיין הבחירה ביד כל אחד מהמצרים לא לעבור עבירה. וכן כל אחד מישראל לא היו מוכרחין לעבוד ע"ז אלא הבחירה בידם, והגזירה של הקב"ה תתקיים על ידי אחרים. ואילו הרמב"ן הקשה קושיה אחרת: מאחר שהקב"ה אמר "ועבדום", אם כן הקב"ה ציווה ובוודאי כל הקודם ומקיים מצוות הקב"ה, זכה בקיום המצוה. ולמה ייענש? אדרבה, שכר יש לו לקבל, וכמו שנראה כל זה מלשון הרמב"ן.

נראה שהרמב"ם לא הקשה כלל קושיה זו של הרמב"ן, שסובר הרמב"ם שיש הבדל בין גזירה למצוה, ואילו אמר הקב"ה לבני אדם השתעבדו בכני ישראל, היה מצווה וכל הקודם זכה. אבל "ועבדום" וענו אותם ארבע מאות שנה" אינה לשון מצווה אלא ידיעה וגזירה, ואינם נחשבים מצוה. וכן כל מקום שיש גזירה אינה בגדר מצוה, ולכן לא מצינו שיש מצוה שיהיה לאדם עבד מהכנענים, אף שיש קללה וגזירה: "עבד עבדים יהיה לאחיו" (אכן יש לדחות שאין זה אלא קללת נוח).

וגדר הדבר כך שהגזירה אינה מצוה לאדם להשתדל לקיים הגזירה ואינה אלא ידיעה שכך יהיה, אבל בני אדם אסור להם לקיים הגזירה, ובוודאי אם יבוא אדם וידיבק את בני ישראל במחלת הקדחת, נראה ברור שחייב לשלם כדין חובל. ואם קדחת היא מחלה שיש בה סכנה, נראה שמותר להרוג זה שבא להדביק במחלה זו כדין רודף. ואף שקדחת היא מחלה הכתובה בתוכחה, מכל מקום אינה מצוה אלא גזירה וקללה. וכן בכל הקלות הכתובות בתוכחה שאין זה מבטל ודוחה איסורי תורה. וכיותר נראה שמותר לחלל שבת כדי להציל מהמחלות הכתובות בתורה. וכן בני עלי אף שנגזר עליהם: "וכל בני ביתך ימותו אנשים", מכל מקום נראה פשוט שמחללים שבת, כדי להציל את בני עלי.

וכן מה שמצינו בגמרא, שבת, קט ע"א:

האי מאן דטרקיה חיזיא ליתי עוברא דחמרא ולקרעי ולותביה עילאה, והני מילי דלא אשתכח טרפה, ההוא בר קשא דמתא דטרקיה חיזיא הוה תליטר חמרי חיורתא בפומבדיתא קרעינהו לכולהו ואישתכחו טריפה, הווא חדא בההוא גיסא דפומבדיתא

עד דאזלי מייתי לה אכלה אריה, אמר להו אביי דילמא חויה דרבנן טרקיה דלית ליה אסותא, אמר ליה אין רבי דכי נח נפשיה דרב גזר רב יצחק בר ביסנא דלכא דלימטי אסא וגידמי לבי הילולא בטבלא ואזל איהו אמטי אסא... טרקיה חויה... ע"כ.
ומסתבר שעל נשיכת הנחש לבר-קשא היה מותר לחלל שבת, שהרי בעובר עבירה כל שאינו מומר לכל התורה, מחללין עליו את השבת, אף ש"פורץ גדר ישכנו נחש", מכל מקום אינו אלא גזירה, ואינו מצוה להשיכו בנחש.
וכן צריך לבאר מה שכתב ה"חפץ חיים" בספר "נדחי ישראל", אחר שביאר האיסור לנסוע לאמריקה, שלא ניתן לקיים מצות שבת וחיינו, ובתוך הדברים כתב:

שלא תאמר שאני אומר, שכל שגר באמריקה הוא עברייך, שהרי נגזרה גזירה: "והפיצך ה' בכל העמים" (דברים כח, סד). אם כן מוכרחין להיות באמריקה כמו בכל העמים. עיי"ש.

ואם כן מה מזהיר לא לנסוע לאמריקה, ובעל כרחנו שגזירה לחוד ומצוה לחוד, ולכן ייתכנו גזירות שאסור לקיימן מפני שהן עבירות.
והנה הרמב"ן כתב שם בבראשית בהמשך, וז"ל:

ודע והבן כי האיש שנכתב ונחתם בראש-השנה להריגה, לא ינקה הלסטים ההורג אותו, בעבור שעשה מה שנגזר עליה הוא רשע בעונו ימות ודמו מיד הרוצח יבוקש. אבל כאשר תצא הגזירה על פי נביא, יש בעושה אותה חילוק דינים; כי אם שמע אותם ורצה לעשות רצון בוראו כנגזר, אין עליו חטא, אבל יש לו זכות בו, כאשר אמר ביהוא: "יען אשר הטיבת לעשות הישר בעיני, ככל אשר בלבבי עשית לבית אחאב, בני רבעים ישבו לך על כסא ישראל" (מל"ב י, ל). אבל אם לא שמע המצוה, והרג אותו לשנאתו, או לשלול אותו, יש עליו עונש, כי הוא לחטא נתכוין ועבירה יש לו...

ויש לעיין בדברי קדשו של הרמב"ן, שלכאורה מחלק בין גזירה גזירה בראש-השנה על אדם שייהרג והרגו אדם שההורג רוצח אף שנגזרה הגזירה, ובין אם הגזירה שייהרג נאמרה על ידי נביא שאז כל הקודם להרגו זכה במצוה. וטעם החילוק הוא שגזירה שנגזרה בראש-השנה, ההורגו הרי לא שמע מהגזירה, ואם כן לא כיוון לעשות המצוה, מה שאין כן בנגזרה הגזירה על פי נביא, הרי ההורגו שמע מהגזירה וכיוון לעשות רצון ה'. אבל לפי זה קשה מה שהוכיח הרמב"ן מיהוא שהרג לבית אחאב שהרי ביהוא הנביא אמר ליהוא שכך יעשה, וזה לשון הכתוב במל"ב ט, א-ח:

ואלישע הנביא קרא לאחד מבני הנביאים ויאמר לו... וקח פך שמן הזה בידך ולך רמות גלעד. ובאת שמה וראה שם יהוא בן יהושפט בן נמשי... כה אמר ה' משחתיך למלך אל ישראל ופתחת הדלת ונסתה ולא תחכה... ויקם ויבוא הביתה ויצוק השמן אל ראשו ויאמר לו כה אמר ה' אלהי ישראל משחתיך למלך אל עם ה' אל ישראל. והכיתה את בית אחאב... והכרתי לאחאב משתיך בקיר ועצור ועזוב בישראל...

והנה ביהוא היה ציווי, אבל במצרים הרי לא ציווה הנביא למצרים להשתעבד בבני ישראל. ונראה שסובר הרמב"ן שאין סברה לחלק בין אם הנביא אמר לאדם מסוים, או שאמר לכל העולם שכך נגזרה גזירה.

נראה שגם רש"י ורד"ק אינם מחלקים חילוק זה שכתבנו שיש הבדל אם הנביא ציווה לאיש מסוים שילך ויהרוג, או שהנביא מגלה שנגזרה גזירה על פלוני שייהרג, שכך נאמר במל"א טז, ז:

וגם ביד יהוא בן חנני הנביא דבר ה' היה אל בעשא ואל ביתו ועל כל הרעה אשר עשה בעיני ה' להכעיסו במעשה ידיו להיות כבית ירבעם ועל אשר הכה אותו.

נענש בעשא על דמי נדב בן ירבעם, כיון שהלך בדרכיו והיה רשע כמותו, נענש על הריגתו ונהרג גם הוא. וכן הוא אומר ג"כ בבית יהוא: "ופקדתי את דמי יזרעאל על בית יהוא" (הושע א, ד) כך כתב רד"ק, וכן כתב רש"י שם. הרי שדימו הריגת בית ירבעם על ידי בעשא כהריגת בית אחאב על ידי יהוא. והרי ליהוא אמר וציווה הנביא בייחוד שישמיד את בית אחאב, ואילו לבעשא לא היה ציווי, רק שקיים הגזירה שגזר הקב"ה על בית ירבעם.

ובדעת הרמב"ם נראה שסובר שכל שלא נצטווה בלשון מצווה אינה מצווה אלא גזירה, ובהריגת בית אחאב היה גם גזירה במלכים א (כא, כא-כב) בנבואת אליהו:

הנני מבי אליך רעה ובערתי אחרריך והכרתי לאחאב משתיך בקיר ועצור ועוזב בישראל. ונתתי את ביתך כבית ירבעם בן נבט וכבית בעשא בן אחיה...

וגם היה מצווה ליהוא לקיים את הגזירה. והנה המצווה אינו מכריח את האדם לקיים שהרי ניתנה הבחירה לכל אדם לקיים מצוות או לא לקיים. ואם יהוא לא היה מקיים הייתה מתקיימת גזירת הקב"ה על ידי אחרים, אבל לא היה בגדר מצוה לאחרים. ומה שנענש יהוא על הריגת בית אחאב, כמו שאמר הנביא הושע: "עוד מעט ופקדתי את דמי יזרעאל על בית יהוא" (א, ד), יש לפרש כפירוש המלבי"ם שם, וז"ל:

"ופקדתי את דמי יזרעאל", רצה לומר, העונש והנקמה שעשיתי בחלקת יזרעאל בבית אחאב על שעבד ע"ז. והעונש הזה נקרא בשם "דמי יזרעאל". אפקוד את העונש הזה גם על בית יהוא שעבדו ג"כ ע"ז.

והנה בספר "דברי אמת" להג"ר בכר דוד, דרשה א, כתב שה"תוספות יו"ט" (פ"ב דאבות מ"ו), כתב שגם הרמב"ם דעתו כהרמב"ן, וז"ל ה"תוספות יו"ט":

אני אומר: אפילו נודה לדבריו, שאם קדש אחר ועשה [גזירת הקב"ה] שזכה; עם כל זה אינה תשובה לדברי הרמב"ם, לפי שזה העושה הרע שדברי הרמב"ם נאמרין עליו, הוא אמנם אשר לא פעל ועשה לקיים מאמרו של מלך ברוך הוא, אלא זודן ליבו השיאו לכך, ורחמנא ליבא בעי. וכאשר יוכנו דברי הרמב"ם כך, תסתלק ממנו גם השגת הראב"ד, נראה לי.

והנה גם לה"תוספות יו"ט" הרמב"ם דן איך נענשו המצרים והרי היו מוכרחים לקיים הגזירה ואין בחירה. ועל זה תירץ הרמב"ם שהגזירה אינה מכריחה לכל מצרי, שהרי ניתן שתתקיים הגזירה על ידי אומה אחרת או מצרי אחר. רק אם נבוא להקשות למה נענשו, והרי קיימו מצוה בזה? לפי דרכנו אין בגזירה מצוה, ואילו לה"תוספות יו"ט" יש מצווה, אלא צריך שיכוון לשם מצווה וכדעת הרמב"ן. אכן לענ"ד קשה אם כן שיש הבדל להרמב"ם בין מכוון למצווה לאינו מכוון, אבל הגזירה היא מצווה. אם כן מה קשה להרמב"ם למה נענשו, והרי לא הייתה להם בחירה. והרי אף שעצם העבדות והעינוי לישראל היו המצרים מוכרחין, אבל עדיין הבחירה בידם לענותם לשם מצווה, כדי לקיים גזירת הקב"ה; זולת אם נתרץ שהמצרים לא ידעו מהמצווה שאמר הקב"ה לאברהם אבינו "ועבדום ועינו אותם", לכן לא ייתכן שיתכוונו לשם מצווה.

ובספר "דורות הראשונים" כתב, שלפיכך נענש יהוא על "דמי יזרעאל", שהרג גם אנשים שלא היו בגזירת הקב"ה; שהציווי היה להכות את בית אחאב, ואילו יהוא הרג את כל קרובי אחאב ומיודעיו, וכמו שכתוב במל"ב י, יא:

וַיְהִי יְהוָה אֵת כָּל הַנְּשָׂאִים לְבֵית אַחְזָב בְּיִזְרְעֵאל וְכָל גְּדֻלְיוֹ וּמִיּוֹדְעָיו וְכוּהַנְּיָו עַד בְּלַתִּי הַשָּׂאִיר לוֹ שְׂרִיד.

ובספר "דברי אמת" כתב לבאר איך ייתכן שבא אבשלום על פילגשי דוד להסוכרים שפילגש בקידושין. ואיך זה שכל ישראל לא מיחו בו. ותירץ בו. — כיון שהקב"ה גזר, כמו שאמר נתן הנביא בשמ"ב יב, יא:

"כה אמר ה': הנני מקים עליך רעה מביתך, ולקחתי את נשיך לעיניך, ונתתי לרעיך, ושכב עם נשיך לעיני השמש הזאת".

ואם כן הייתה זו מצווה לדעת הרמב"ן, וגם הרמב"ם מודה לו, כמו שכתב ה"תוספות יו"ט" ודן שם, שהמצווה הייתה על שתי נשים, והוא שכב עם עשר [ויש לעיין, אם הבן שנולד מאבשלום דינו כממזר, והארכת על כך במקום אחר]. ולסברת ה"דברי אמת" יש לעיין כמה שאמר הנביא עמוס אל אמציה כהן בית-אל (עמוס ז, יז): "לכן כה אמר ה': אשתך בעיר תזונה". ולפי סברת ה"דברי אמת" האשה קיימה מצווה. ועיין שם ברד"ק שפירש שתזונה ברצון, ואם כן זה קשה גם להרמב"ם שכבר אין בחירה. ואולי היו לו שתי נשים, ונמצא שאצל כל אחת לא הייתה גזירה, ויש בידה בחירה. והרמב"ן לבראשית מב, ט מפרש:

"ויזכור יוסף את החלומות אשר חלם להם" ... וידע שלא נתקיים אחד מהם בפעם הזאת, כי יודע בפתרונם כי כל אחיו ישתחוו לו בתחלה מן החלום הראשון "והנה אנחנו מאלמים אלומים". כי "אנחנו" ירמוז לכל אחיו אחד עשר. ופעם שנית ישתחוו לו השמש והירח ואחד עשר כוכבים מן החלום השני. וכיון שלא ראה בנימין עמהם, חשב זאת התחבולה שיעליל עליהם, כדי שיביאו גם בנימין אחיו אליו לקיים החלום הראשון תחלה. ועל כן לא רצה להגיד להם "אני יוסף אחיכם" ולאמר "מהרו ועלו

אל אבי וישלח העגלות" ... כי היה אביו בא מיד בלא ספק. ואחרי שנתקיים החלום הראשון, הגיד להם לקיים החלום השני. ולולי כן היה יוסף חוטא חטא גדול לצער את אביו ולהעמידו ימים רבים בשכול ואבל על שמעון ועליו... וכן אני אומר, שכל הענינים האלה היו ביוסף מחכמתו בפתרון החלומות; כי יש לתמוה אחר שעמד יוסף במצרים ימים, והיה פקיד ונגיד בבית שר גדול במצרים, איך לא שלח כתב אחד לאביו להודיעו ולנחמו, כי מצרים קרוב לחברון כששה ימים... אבל היה רואה כי השתחויית אחיו לו וגם אביו וכל זרעו אתו אי אפשר להיות בארצם...

ונראה שהרמב"ן לשיטתו, שכל שנודע על פי נביא שנגזרה גזירה, יש מצווה להשתדל שתתקיים הנבואה.

עוד נראה שיש לבאר מה שמחלק הרמב"ן בין גזירה שנאמרה לנביא, לבין גזירה שלא נאמרה לנביא; שכל שנאמרה לנביא, הרי זה כמו שנצטוו לקיים את הגזירה. אבל גזירה שלא נאמרה לנביא, בזה אין עניין לאנשים להשתדל לקיים את הגזירה. ואף במקום שמכווין המשתדל לשם מצווה — וכמו קלות שבתוכחה, שאם אדם יקיים את הקללה — מכל מקום, כיון שלא נאמרה לנביא, עבירה היא להשתדל לקיים את הקללה.